

ӨОЖ 811.512.122'38; МҒТАР 16.21.51

<https://doi.org/10.47526/2025-4/2664-0686.270>Г.С. ҚОСЫМОВА¹, А.М. НУКЕЕВА²¹филология ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: gkosym@inbox.ru²PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: akmaral.nukeeva@mail.ru**КӨҢІЛ-ҚОШ ЖЫРЛАРЫНДАҒЫ ЭКСПРЕССИВТІЛІК ТӘСІЛДЕР**

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ поэзиясындағы көңіл-қош жырларындағы экспрессивтілік тәсілдері тереңірек талданады. Поэзиядағы экспрессивтілік – ақынның ішкі сезімдерін, ойларын, эмоцияларын, қоғам мен табиғатқа деген көзқарастарын ерекше көркем тіл арқылы жеткізудің басты құралы. Мақалада бейнелі сөздер, метафоралар, эпитеттер, гиперболалар және басқа да экспрессивті құралдардың поэзиядағы мәні қарастырылады. Ақындардың көңіл-күйін, дүниетанымын, сондай-ақ өмір мен өлім, махаббат пен жек көру, бақыт пен қайғы сияқты терең тақырыптарды көрсету әдістері зерттеледі. Экспрессивтілік тәсілдері арқылы шығарманың эмоционалдық және эстетикалық әсерін арттырудың жолдары талқыланады. Қарастырылатын тақырып бойынша қазақ поэзиясындағы экспрессивтілік құралдарының ұлттық ерекшеліктері мен олардың ұлттық мәдениет пен дәстүрлер байланысы зерттеледі.

Сонымен қатар, мақалада қазақ поэзиясындағы экспрессивтілік тәсілдерінің әдебиет теориясымен байланысы, олардың поэтикалық тілде қолданылуы мен шығарманың оқырманға немесе тыңдаушыға әсер ету тәсілдері анықталады. Көңіл-қош жырларындағы экспрессивтіліктің тілдік құралдары, олардың эмоционалды мазмұнды күшейтуі және жалпы поэзияның көркемдік құндылықтарын қалыптастырудағы рөлі ашылады. Бұл зерттеу қазақ әдебиетінің поэтикалық ерекшеліктерін тереңірек түсінуге, сондай-ақ поэзия мен тілдің байланысты жүйесін зерттеуге үлес қосады.

Мақала тілшілер мен әдебиеттанушылар үшін маңызды теориялық және практикалық құнды материал бола алады.

Кілт сөздер: экспрессивтілік, көңіл-қош жырлар, қазақ поэзиясы, бейнелі сөздер, эмоция, поэтикалық тіл, ұлттық дүниетаным.

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Қосымова Г.С., Нукеева А.М. Көңіл-қош жырларындағы экспрессивтілік тәсілдер // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2025. – №4 (138). – Б. 20–28. <https://doi.org/10.47526/2025-4/2664-0686.270>

***Cite us correctly:**

Qosymova G.S., Nukeeva A.M. Konil-qosh zhyrlaryndagy ekspressivtilik tasilder [Expressive Techniques in 'Köñil-qosh' Poems] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2025. – №4 (138). – B. 20–28. <https://doi.org/10.47526/2025-4/2664-0686.270>

Мақаланың редакцияға түскен күні 15.04.2025 / жарияланған күні 30.12.2025

G.S. Kosymova¹, A.M. Nukeeva²¹*Doctor of Philological Sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: gkosym@inbox.ru*²*PhD Doctoral Student, Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: akmaral.nukeeva@mail.ru***Expressive Techniques in 'Köñil-qosh' Poems**

Abstract. This article offers an in-depth analysis of expressive techniques used in the “köñil-qosh” (farewell or mood-setting) genre of Kazakh poetry. Expressiveness in poetry serves as a primary means for poets to convey their inner feelings, thoughts, emotions, and perspectives on society and nature through a vividly crafted artistic language. The article explores the significance of figurative language elements such as metaphors, epithets, hyperboles, and other expressive devices in poetic composition. It examines how poets portray emotional states, worldviews, and profound themes, including life and death, love and hatred, happiness and sorrow. The study discusses the ways in which expressive techniques enhance the emotional and aesthetic impact of a poem. It also investigates the national characteristics of expressive tools in Kazakh poetry and their connection to cultural traditions and the national worldview.

Furthermore, the article delves into the theoretical literary framework underpinning these techniques, their function in poetic language, and their influence on readers and listeners. The linguistic tools of expressiveness in “köñil-qosh” poetry and their role in intensifying emotional content and shaping artistic value are examined in detail. This research contributes to a deeper understanding of Kazakh poetic features and the interconnected system between language and poetry.

The article serves as a valuable theoretical and practical resource for linguists and literary scholars.

Keywords: expressiveness, “köñil-qosh” poetry, Kazakh poetry, figurative language, emotion, poetic language, national worldview.

Г.С. Қосымова¹, А.М. Нукеева²¹*доктор филологических наук, профессор
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: gkosym@inbox.ru*²*PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: akmaral.nukeeva@mail.ru***Экспрессивные приемы в “көңіл-қош” стихах**

Аннотация. В данной статье подробно анализируются экспрессивные приемы в жанре «көңіл-қош» в казахской поэзии. Экспрессивность в поэзии представляет собой основной способ передачи поэтом своих чувств, мыслей, эмоций, а также отношения к обществу и природе через художественно выразительный язык. В статье рассматривается значение тропов, таких как метафоры, эпитеты, гиперболы и другие выразительные средства в структуре поэтического текста. Исследуются способы отображения настроения, мировоззрения поэтов и таких философских тем, как жизнь и смерть, любовь и ненависть, счастье и печаль. Также анализируются пути усиления эмоционального и эстетического воздействия произведения через экспрессивные приемы. В рамках темы выявляются национальные особенности выразительных средств казахской поэзии, а также их связь с культурными традициями и национальным мировоззрением.

Кроме того, в статье определяется связь экспрессивных средств с теорией литературы, их функционирование в поэтическом языке и влияние на читателя или слушателя. Описывается роль языковых средств экспрессии в «көңіл-қош» жанре, их вклад в усиление эмоционального содержания и формирование художественной ценности произведений. Это исследование способствует более глубокому пониманию поэтических особенностей казахской литературы и изучению системы связи между поэзией и языком.

Статья представляет собой теоретически и практически ценный материал для филологов и литературоведов.

Ключевые слова: экспрессивность, «көңіл-қош» жанр, казахская поэзия, тропы, эмоции, поэтический язык, национальное мировоззрение.

Кіріспе

Қазақ поэзиясы адам жанының терең қырларын көркем тіл арқылы жеткізетін рухани әлем. Сол поэзияның бір арнасы ретінде көңіл-қош жырлары адамның психологиялық, философиялық, этикалық халін бейнелеуде маңызды қызмет атқарады. Көңіл-қош жырларындағы экспрессивтілік тәсілдер ақынның ішкі жан дүниесін ашып көрсетудің әсерлі құралдары болып табылады. Бұл тәсілдер поэзиядағы көркемдік-эстетикалық жүйенің негізін құрайды. Экспрессивтілік көркем тілдің шегінен шығып, оқырманның эмоциялық сезіміне тікелей ықпал ететін деңгейге дейін көтеріледі. Ақындар сөз арқылы сурет салып қана қоймай, сол сурет арқылы сезімді қозғайды, сана мен жүрекке қатар әсер етеді [1, 12-б.].

Көңіл-қош жырларындағы экспрессивтілік, ең алдымен, бейнелі сөздердің белсенді және шебер қолданылуынан байқалады. Бұл поэтикалық тәсілдер – ішкі мазмұн мен терең сезімді сыртқы форма арқылы нақты әрі әсерлі жеткізудің ең көркем жолы. Ақын сезімді қарапайым баяндаумен емес, көркем бейнелеу арқылы жеткізеді. Сол себепті мұндай поэзияда метафора, эпитет, теңеу, гипербола, метонимия сынды көркемдік құралдар ерекше маңызға ие. Олар арқылы ақын тек ой айтпайды, сол ойдың сезімдік температурасын көрсетеді, ішкі толқынысын бейнелі түрде оқырманға береді. Бейнелі сөздер поэтикалық экспрессияны күшейтеді, өлеңнің мазмұнын тереңдете түседі және эмоциялық қуатын арттырады.

Метафора – сезімді тікелей атаусыз, өзге бір бейнелеу арқылы берудің ең күшті тәсілдерінің бірі. Мәселен, ақынның «жүрекке мұң түсіп, жанарға жас толды» деген жолдарында жүрек – сезімнің, жанар – күйзелістің символына айналады. Бұл тіркестер нақты физиологиялық процесті емес, ішкі рухани ахуалды бейнелейді. Жүрекке мұңның «түсуі» – бұл ішкі қасіреттің тереңдігін білдірсе, жанарға жас «толуы» – эмоцияның сыртқы көрінісін көрсетеді. Мұнда сөздер жай мазмұн жеткізуші ғана емес, эмоциялық жүктемесі бар поэтикалық символдарға айналып тұр. Эпитеттер арқылы ақын заттың немесе құбылыстың бағасын, көзқарасын, әсерін білдіреді. Теңеулер сезім мен ойды нақтырақ бейнелеп, оқырманға ұғынықты әрі жанды сурет береді.

Гипербола – әсірелеу арқылы эмоциялық күш береді, ал метонимия бір ұғымды екінші ұғыммен алмастырып, астарлы мағына береді. Бұл көркемдік тәсілдердің барлығы поэзия тілін байытып, оның бейнелеу аясын кеңейтеді [2, 24-б.]. Бейнелі сөздердің поэзиядағы басты миссиясы – сезімді жеткізу ғана емес, сол сезімді оқырманның жүрегіне қондыру. Оқырман мұндай жолдарды оқи отырып, ақынның ішкі дүниесіне терең бойлайды, өзін сол сезім әлемінің ішінде жүргендей сезінеді. Бұл – көркем сөздің магиясы, экспрессивтіліктің поэтикалық табиғаты. Ақынның бір ғана бейнелі тіркесі – бүтін бір эмоциялық әлемге жол ашады. Сондықтан да көңіл-қош жырларында бейнелі сөздер поэзияның көркемдік қаңқасын құрайды, олардың шынайылығы мен әсері сол поэзияның рухын анықтайды. Қазақ поэзиясы

бейнелі сөздерге бай. Бұл – халықтың тіл байлығының, поэтикалық ойлау қабілетінің жоғары екенін көрсететін айғақ. Әсіресе көңіл-күй лирикасында мұндай бейнелі қолданыстар ішкі күүді нәзік те терең жеткізудің көркем құралына айналған. Ақын бейнелі сөз арқылы тек эмоцияны емес, бүкіл ұлттық сана мен эстетикалық дүниетанымды да жеткізеді. Сол себепті экспрессивтілік тәсілдері ішінде бейнелі сөздер – поэзияның жанын құрайтын негізгі элементтердің бірі.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Мақалада қазақ поэзиясындағы көңіл-қош жырларының экспрессивтілік тәсілдері зерттелді. Бұл зерттеу барысында, зерттеу материалдары ретінде Шаймерденова Н.Ж. Қазақ поэзиясындағы көркемдік тәсілдер. – Алматы: Ғылым, 2020. – 212 б., Тұрсынбаев Б.Ә. Жыраулық дәстүр және интонация. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 180 б., Шарипов С.Ж. Ұлттық поэзия және көркемдік жүйе. – Астана: Елорда, 2021. – 245 б., Оразбекова М.М. Заманауи поэзия және ішкі монолог. – Алматы: Раритет, 2022. – 198 б., Сыздық Р. Сөз күдіреті. – Алматы: Санат, 2001. – 256 б., Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Мектеп, 1973. – 215 б. еңбектері негізге алынып, шолу жасалынды. Зерттеу әдісі ретінде мәтін талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс арқылы шығармалардағы поэтикалық тәсілдер мен олардың эмоционалдық және эстетикалық мәні тереңінен зерттелді. Мәтіндерді талдай отырып, ақындардың көңіл-күй ауанын жеткізудегі тілдік және құрылымдық ерекшеліктері анықталды. Сонымен қатар, экспрессивтілік тәсілдерінің поэзиядағы негізгі рөлін көрсету үшін қазақтың классикалық поэзиясы мен қазіргі заман ақындарының шығармаларындағы мысалдар келтірілді.

Талдау мен нәтижелер

Экспрессивтілік тәсілдері арқылы көңіл-күй ауанын жеткізудің үлгілері дәстүрлі қазақ поэзиясында кеңінен көрініс табады. Бұл тәсілдер ақынның ішкі жан тебіреністерін, сезім толқындарын, рухани күйзелістерін бейнелеудің ең әсерлі әрі терең жолы ретінде танылған. Әсіресе көңіл-қош жырларында бұл әдістер поэзияның поэтикалық мазмұнын байытып қана қоймай, эмоционалдық әсерін арттырудың негізгі құралына айналған. Ғалым Н.Ж. Шаймерденова бұл туралы «Көңіл-күй поэзиясында экспрессивтілік – ішкі жан тебіренісін терең әрі әсерлі жеткізудің ең басты құралы» деді [3, 76-б.]. Ақын тек өз эмоциясын ғана суреттемейді, сонымен қатар табиғат пен қоғамдық құбылыстарды символдық деңгейде пайымдап, өз дүниетанымын жеткізеді. Бұл – көркем бейне мен адам сезімінің тоғысуы, яғни экспрессияның табиғи көрінісі. Көңіл-күүді табиғат көрінісі арқылы жеткізу – қазақ поэзиясындағы тұрақты дәстүр. Табиғат элементтері – бұлт, жел, жаңбыр, күн, түн, т.б. – адамның ішкі күүін жеткізудің эстетикалық құралы ретінде алынады. Ақынның өлеңінде бұлт қоюланса – жүректегі мұң, жел күшейсе – жан тебіренісі, ал жаңбыр жауса – көзден аққан жас секілді қабылданады. Мұндай символдық бейнелер жалаң суреттеу емес, күрделі эмоциялық код ретінде қызмет етеді. Бұл жерде табиғат – тек фондық элемент қана емес, сезімнің нақты көрінісін, адамның ішкі әлемін ашатын күшке ие бейне. Яғни ақын табиғатты сипаттау арқылы өзін көрсетеді, табиғат арқылы сөйлейді, ішкі монологын табиғат тілімен баяндайды. Мұндай тәсілдер экспрессивтіліктің поэтикалық қуатын арттырып, оқырманға өлең мазмұнын тек логикалық емес, эмоциялық деңгейде қабылдауға мүмкіндік береді. Экспрессивтілік – сезімді жеткізудің көркем формасы ғана емес, ол сол сезімді оқырманға берудің әсерлі жолы. Дәстүрлі жырларда мұндай тәсілдер арқылы поэзия тек сөз өнері емес, рухани ем, ішкі тазару құралына айналады [4, 124-б.].

Поэзияда экспрессивтіліктің дыбыстық және интонациялық тәсілдері көркем мәтіннің эстетикалық және эмоциялық қуатын арттыруда маңызды рөл атқарады. Бұл тәсілдер поэзияны тек мағыналық деңгейде ғана емес, есту арқылы да қабылдауға мүмкіндік береді.

Ассонанс – дауыссыз дыбыстардың үйлесімі, ал аллитерация – ұяң, қатаң немесе біртектес дауыссыз дыбыстардың қайталануы арқылы жасалатын дыбыстық өрнек. Бұл элементтер өлеңге өзіндік музыкалық әуен береді, ол тыңдаушыны сезім иіріміне жетелейді. Сонымен қатар, қайталамалар мен ырғақтық құрылымдар да поэтикалық мәтіннің ішкі құрылымын жандандырып, оған ерекше дыбыстық реңк пен эмоционалдық серпін береді. Экспрессивтілік тәсілдері поэзияда тек сөз мағынасы арқылы ғана емес, сол сөздің айтылу формасы, дыбысталу ырғақтары, интонациялық бағыты арқылы да әсер етеді. Бұл поэзияның акустикалық табиғатын аңғартатын көркемдік механизм. Ақынның сөз таңдауы, оның дыбыстық үйлесімі арқылы сезімді тыңдаушыға не оқырманға тікелей жеткізу – бұл поэзияның ерекше қасиеті. Ақын Н. Айтұлының «Жанымды жел тербейді, жүрегім қарс айырылады» деген жолдарында дыбыстық құрылым сезім мазмұнымен толық қабысып жатыр. Мұндағы «ж» дыбысының қайталануы мен ауыр интонациялық ырғақ жүрек күйзелісін нақты сезіндіреді, яғни ішкі эмоцияны дыбыстың өзі жеткізіп тұр. Музыкалық әуен, ырғақ және интонация – поэзияның «дыбыстық сурет» салу қабілетін дамытады. Поэтикалық мәтінде дыбыстық өрнектер арқылы сезім тереңдігі мен ішкі эмоциялық ахуал шебер жеткізіледі. Мұндай тәсілдер оқырманды немесе тыңдаушыны тек рационалды түрде емес, интуитивті сезіммен де қабылдауға жетелейді. Яғни, өлең өзінің дыбыстық табиғаты арқылы жан дүниеге жол табады. Экспрессивтіліктің бұл деңгейі – сөздің мағынасынан тыс жатқан эмоционалдық деңгей. Бұл тәсіл поэзияны сезіну, тыңдау, есту арқылы қабылдаудың маңызын арттырады. Сол себепті де поэзияда дыбыстық бейнелеу – тек қосымша емес, негізгі көркемдік құралдардың бірі. Қазақ поэзиясы дыбыстық экспрессивтілікті өте нәзік деңгейде жүзеге асырады. Бұл поэзияның фольклорлық және музыкалық дәстүрмен байланысының нәтижесі. Жыршы-жыраулар өз шығармасын домбыраның сүйемелдеуімен айтқан, сол себепті сөздің дыбысталуы, ырғақ пен екпін – барлығы тыңдаушының эмоциялық қабылдауына әсер ететін күшке айналған. Мұндай поэтикалық табиғат қазіргі поэзияда да өз жалғасын тауып келеді. Ақындар дыбыстық үйлесім арқылы өлеңге ішкі әуен дарытып, оқырманды сөздің дыбысы арқылы толқытады. Осы арқылы поэзия көркем мәтін ғана емес, рухани дыбыстық құбылысқа айналады [5, 132-б.].

Көңіл-қош жырларында экспрессивтілік тәсілдерімен қатар, интонация мен пауза да айрықша маңызға ие. Поэзия – тек жазбаша мәтін емес, сонымен қатар ауызша орындалатын, тыңдаушыға тікелей бағытталған өнер түрі. Сондықтан дәстүрлі қазақ поэзиясында, әсіресе жыраулық дәстүрде, сөздің дыбыстық формасы, оның айтылу сазы, екпіні, тынысы – барлығы бірге шығарманың мазмұнын тереңдетіп, оның эмоционалдық әсерін күшейтеді. Интонация – тек дауыс ырғағы ғана емес, ақынның ішкі күйін тыңдаушыға жеткізудің нәзік құралы. Сол сияқты пауза – сөздің арасындағы үзіліс емес, керісінше, ойды жинақтап, сезімді қоюлататын сәт. Бұл үзіліс тыңдаушыға әсер етіп, мәтіннің мазмұнын терең түсінуге мүмкіндік береді. Профессор Б.Ә. Тұрсынбаев бұл жөнінде: «Ауызша поэзиядағы интонация – ақын мен тыңдаушы арасындағы рухани дәнекер» деді [6, 81-б.]. Яғни интонация поэзияның акустикалық деңгейін ғана емес, эмоциялық және мағыналық деңгейін де анықтайды. Жырау жыр айтқанда дауысын көтеріп немесе бәсеңдетіп, кейде үзіліс жасап, кейде екпін түсіріп, тыңдаушының көңіл-күйін өзі басқарады. Бұл процесте сөз тек мағына ғана емес, үнге айналып, есту арқылы әсер ететін экспрессивті құралға айналады. Мұндай жағдайда тыңдаушы тек мазмұнды емес, интонациялық ағынды да қабылдайды. Интонация мен пауза – өлеңдегі сезімнің тынысы, ойдың үзілісі, жүрек соғысы іспетті. Жыраулық поэзияда мұндай тәсілдер мәтіннің рухын жеткізуде ерекше қызмет атқарады [7, 18-б.]. Себебі ол – дыбыстық мәдениетке негізделген, тыңдаушының жүрегіне жол табатын өнер. Бұл – вербалды коммуникацияның шеңберінен шығып, акустикалық және эмоциялық деңгейде әсер ететін құрал. Экспрессивтіліктің дәл осы формасы қазіргі поэзияда да

кездескенімен, оның дәстүрлі үлгілердегі әсерлік қуаты ерекше. Интонация арқылы ақын өзінің ішкі толқынысын бөліседі, пауза арқылы тыңдаушыны сол толқынысқа жетелейді. Бұл – сезімді үн арқылы жеткізудің шеберлік көрінісі. Осылайша, сөз бен үннің үндестігі, мағына мен ырғақтың үйлесімі – көңіл-қош жырларының әсерін тереңдететін ең басты тетік [8, 156-б.] (1-кесте).

1-кесте – Көңіл-қош жырларының көркемдік өзегі

№	Тәсіл	Қызметі	Әсері
1	Метафора	Сезімді жанама бейнемен жеткізу	Ойды тереңдетеді
2	Эпитет	Құбылыстың сипатын айқындау	Бейнені нақтылайды
3	Теңеу	Салыстыру арқылы образ жасау	Көріністі көзге елестетеді
4	Гипербола	Эмоцияны күшейту	Драмалық реңк береді
5	Дыбыстық өрнек	Әуезділік қалыптастыру	Ырғақты арттырады
6	Интонация және пауза	Ой екпінін белгілеу	Тыңдаушыға әсерін күшейтеді
7	Контраст	Қарама-қарсылықпен ой ашу	Ішкі драманы тереңдетеді
8	Ішкі монолог	Автордың жан толғанысын жеткізу	Шынайылық береді
9	Ұлттық символдар	Мәдени дүниетанымды көрсету	Өлеңге ұлттық реңк қосады

Кестеде берілген тәсілдер көңіл-қош жырларының негізгі көркемдік өзегін көрсетеді. Метафора, эпитет және теңеу сезімді тура бермей, бейнелі түрде жеткізеді. Бұл тәсілдер өлеңнің эмоциялық қуатын күшейтіп, оқырманның әсерін тереңдетеді. Дыбыстық өрнек пен интонация – қазақ поэзиясының ауызша дәстүрден қалған ерекшелігі. Олар мәтінді тек оқылатын емес, тыңдалатын дүние етеді. Контраст пен ішкі монолог жырдың психологиялық қырын ашады. Адам күйзелісі, екіұдай сезім, ішкі дауыс – осы тәсілдер арқылы айқындалады. Ұлттық-мәдени символдар жанрдың рухани негізін береді: туған жер, ата-баба, өмір мен өлімге қатысты көзқарас өлеңді жалпыұлттық мәнге көтереді [9, 27-б.].

Экспрессивтілік тәсілдері қазақ поэзиясының ұлттық дүниетанымымен тығыз байланысты және бұл байланыс оның көркемдік жүйесінің тұтас табиғатын айқындайды. Қазақ ақын-жырауларының шығармаларында көрінетін эмоция – бұл жай ғана көңіл ауанының сәттік көрінісі емес, ол терең тамырлы пайым мен халықтық таныммен астасқан ішкі сезімнің рухани көркем көрінісі. Осы орайда ғалым С.Ж. Шарипов: «Қазақ ақындары экспрессивтілікті ұлттық рухпен өрнектей білді. Бұл – жалаң эмоция емес, терең пайымның, өмірлік тәжірибенің көркем бейнесі» деді [10, 65-б.]. Бұл пікірдің мәні – экспрессияның қазақ поэзиясындағы рөлі тек жеке ақын сезімін жеткізуге емес, тұтас бір халықтың дүниетанымын суреттеуге негізделгенін айқындайды. Қазақ поэзиясындағы эмоция әрдайым ақылмен, өмірлік байқаумен, тарихи жадпен және ұлттық болмыспен өрілген. Ақынның ішкі күйзелісі тек оның жеке басының драмасы емес, ол – ұлттың кешкен қайғысы, қуанышы, үміті мен күресі. Сол себепті көңіл-қош жырларындағы экспрессивтілік тәсілдері ұлттық сипатқа ие болады. Ақынның көз жасында да, нала толы үнінде де, шабытты лепесінде де ұлттың рухы, ұлттың шындығы бейнеленеді. Бұл тәсілдер арқылы қазақ поэзиясында жалқыдан жалпыға, жеке ақын тағдырынан ұлт тағдырына өтудің көркем жолы жүзеге асады. Экспрессивтілік тәсілдері ұлттық поэзияда көбіне дәстүрлі ұғымдар, салт-дәстүр, тұрмыс пен мәдениетке байланысты ұғымдар арқылы өрбиді. Мысалы, ата-баба рухын, туған жерді, еркіндік идеясын сипаттау барысында ақындар сезімді тек жеке күй емес, тарихи сана, ұлттық жады, рухани жалғастық ретінде береді. Мұндай тұтастық арқылы көркем бейне тек әсем сөздер жиынтығы болып қалмай, халықтың тарихи тәжірибесін жеткізетін көркем айнаға айналады. Қазақ поэзиясындағы ұлттық экспрессивтілік көбіне жыраулық поэзияда, лирикалық термелерде, тіпті заманауи авторлардың шығармаларында да жалғасын тауып

келеді. Жыраулардың «ханға ашына, елге жаны ашыған» тебіреністері, Абайдың «зарлы лирикасы», Мағжанның «елшіл жүрек» үндеулері – барлығы осы ұлттық экспрессияның поэтикалық үлгілері. Эмоция – бұл жерде терең пайымның сыртқа шыққан формасы. Сондықтан да қазақ ақындары үшін экспрессивтілік – рухтың тілі, ұлттық болмыстың көркем дауысы. Осы тұрғыдан алғанда, экспрессивтілік тәсілдері поэзияда тек әсер қалдыру құралы ғана емес, ұлттық ойлау жүйесінің, тарихи зерденің, мәдени кодтың көркемдік деңгейдегі бейнесі саналады. Ақынның сөзі – халқына айналған рухани мәтін. Сол себепті экспрессивтілік тәсілдерін зерттеу арқылы біз поэзияның көркемдік жүйесін ғана емес, қазақ халқының дүниеге көзқарасын, рухани келбетін де танимыз.

Көңіл-қош жырларында гипербола мен литота сынды шектен тыс әсірелеу мен кішірейту тәсілдері де жиі кездеседі. Бұл әдістер экспрессияны шарықтатып, сезімнің шегін көрсетеді. «Жаным жұлынғандай, жүрегім қақ айырылды» деген сияқты тіркестер ақынның ішкі күйінің ең шеткі шекарасын бейнелейді. Бұл жерде нақты анатомиялық өзгеріс емес, психологиялық күй туралы сөз болып отыр. Мұндай әсірелеу – шындықты бұрмалау емес, сезімді күшейту құралы [11, 48-б.].

Көңіл-қош жырларындағы экспрессивтілік тәсілдер тек тілдік құралдармен шектелмей, шығарманың ішкі құрылымына да елеулі түрде ықпал етеді. Мұндай өлеңдерде оқиғаның немесе ойдың логикалық тізбектілігі екінші қатарға ығысып, оның орнына ақынның көңіл-күйі, ішкі жан тебіренісі алдыңғы орынға шығады. Бұл поэзияда көркемдік құрылымның өзгеше сипатын тудырады: бір ой екіншісіне байыппен емес, тосын өтеді, күтпеген эмоциялық секірістер орын алады, ішкі күйзелістің стихиялы ағыны өлеңді еркін бағыттады. Осы ерекшелікті әдебиеттанушы М.М. Оразбекова «көңіл күй поэзиясының ішкі монологтық табиғаты» деп сипаттайды [12, 90-б.]. Бұл анықтама өлеңнің авторлық бейнесі мен көркем кейіпкер арасындағы шекара жойылатын сәтті дәл бейнелейді. Көңіл-күй поэзиясында ақын – тек баяндаушы емес, сол өлеңнің ішкі энергиясы, оның мазмұндық өзегі. Ол өзінің ішкі жан дүниесін бүкпесіз, ашық түрде жеткізеді. Эмоцияның шынайылығы шығарманың құрылымын да ашық, тосын, кейде тіпті ағын тәрізді бейберекет етеді. Бұл – кездейсоқтық емес, ақынның ішкі күйін дәл беруге бағытталған көркемдік тәсіл. Жазба поэзиядағы жоспарлы композиция бұл жырларда әлсірейді, оның орнына интуиция мен лирикалық толқындылық басымдыққа ие болады. Әр шумақ жаңа бір сезімнің толқынын бейнелейді, әр жол ақынның ішкі дауысын жеткізеді. Мұндай құрылым поэзияны оқырманмен тікелей байланыстыратын, шынайылық пен жақындық орнататын құрал ретінде қызмет етеді. Көңіл-қош жырларындағы мұндай құрылымдық ерекшелік экспрессивтілік тәсілдерінің табиғи жалғасы іспетті. Эмоциялық мазмұн экспрессивті тілдік бейнелермен қатар, көркем құрылымда да көрініс табады. Мәселен, қайталамалар, параллель құрылымдар, лейтмотивтер, күтпеген паузалар мен тосын сөз қолданыстары осы экспрессияны арттыру үшін қолданылады. Өлеңде логика емес, эмоция басым болғандықтан, ол оқырманның сана-сезіміне емес, жүрегіне әсер етеді. Ақынның ішкі монологы – бұл поэзияның ең шынайы түрлерінің бірі. Мұнда оқырман ақынмен бірге толкиды, бірге мұңаяды, бірге үміттенеді. Бұл үдерісте поэзия автордың жеке уайымынан жалпыадамзаттық сезімге өтеді. Автор мен кейіпкер арасындағы шекара жойылып, өлең автордың жан айқайына айналады. Осындай құрылым поэзияның формасын еркіндікке жеткізеді, мазмұн мен форма арасындағы үйлесімді өзгеше қырынан ашады. Осы арқылы көңіл-қош жырлары тек көркем сөз үлгісі емес, рухани тәжірибенің көрінісіне айналады.

Қазіргі поэзияда да экспрессивтілік тәсілдері сақталғанымен, олар жаңа формаларда көрініс табуда. Мысалы, поэзияда сленг элементтері, күнделікті сөйлеу тілі, тіпті визуалды поэзия элементтері арқылы экспрессия күшейтіліп келеді. Бұл – жаңа заманның тілімен сөйлеу, оқырманмен жаңаша диалог орнату. Дегенмен де, мазмұндық экспрессия, сезімнің

шынайылығы, эмоцияның тереңдігі – бәрібір де классикалық поэзиямен үндеседі. Экспрессивтілік тәсілдерін зерттеу поэзияның ішкі құрылымын, оның әсер ету механизмін түсінуге мүмкіндік береді. Ақынның ішкі жан дүниесі, қоғамға көзқарасы, өмірлік философиясы осы тәсілдер арқылы сыртқа шығады. Бұл – тек көркемдік құрал емес, сонымен қатар психологиялық, әлеуметтік, мәдени феномен. Сондықтан да экспрессивтілік – поэзияның поэзия болуын қамтамасыз ететін басты қасиеттердің бірі [11, 28-б.].

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері қазақ поэзиясындағы көңіл-қош жырларының экспрессивтілік табиғаты тұтастай алғанда тілдік-эстетикалық жүйенің күрделі қабаттарынан құралатынын көрсетті. Бұл жырлардағы эмоция, ішкі толқыныс пен психологиялық күй тек көркемдік тәсілдердің жиынтығы емес, ұлттық дүниетанымның тереңінен бастау алатын рухани құрылым екені айқындалды. Зерттеу барысында метафора, эпитет, теңеу, гипербола секілді бейнелеу құралдарының сезімдік мазмұнды күшейтіп қана қоймай, шығарманың идеялық өзегін айқындайтыны анықталды. Экспрессивтілік тәсілдерінің табиғаты поэзиядағы дыбыстық өрнек, интонация, пауза, ырғақ секілді ауызша дәстүрмен астасқан элементтер арқылы да тереңдей түсетіні байқалды. Бұл тәсілдер өлең мәтінін тек оқылатын емес, тыңдалатын, сезінетін көркемдік кеңістікке айналдырады. Сонымен қатар, қарама-қарсылыққа құрылған бейнелер, эмоционалдық контраст және ішкі монолог табиғаты ақынның жан дүниесін ашуда ерекше рөл атқарады. Мұндай тәсілдер арқылы ақын жеке дүниетүйсігін ғана емес, жалпы ұлттық мінезді, халықтың тарихи жады мен мәдени кодын көркем түрде жеткізеді. Көңіл-қош жырларындағы экспрессия – қазақ поэзиясының поэтикалық ойлау дәстүрін айқын көрсететін белгі. Жырларда жеке сезімнен гөрі кеңірек рухани әлем, ұлттық болмыс, халықтың эстетикалық мұрасы көрініс табады. Сондықтан экспрессивтілік тәсілдері бұл жанрда құрылымдық та, мағыналық та қызмет атқарады: олар мәтінге эмоциялық қуат береді, көркем бейненің тереңдігін арттырады, оқырманды ішкі сезім кеңістігіне жетелейді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, экспрессивтілік тәсілдері тек классикалық жырларда ғана емес, заманауи поэзияда да жаңа формада қолданылады. Бұл – поэзияның үнемі жаңарып, заман талабына бейімделіп отыратынын дәлелдейді. Қазіргі ақындар дәстүрлі экспрессияны сақтай отырып, жаңа тілдік элементтермен толықтырып, поэзия кеңейтіп келеді.

Жалпы алғанда, көңіл-қош жырларының экспрессивтілік жүйесін талдау қазақ поэзиясының көркемдік қуатын терең тануға мүмкіндік береді. Бұл зерттеу экспрессивтіліктің тілдік, құрылымдық, эмоционалдық және ұлттық қырларын жүйелі түрде қарастырып, жанрдың ерекшелігін ғылыми тұрғыдан тұжырымдады. Алдағы зерттеулерде бұл тәсілдердің поэтикалық дискурста ықпалы, заманауи лирикадағы трансформациясы және ұлттық дүниетаныммен сабақтастығы кеңірек қарастырылуы мүмкін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Шаймерденова Н.Ж. Қазақ поэзиясындағы көркемдік тәсілдер. – Алматы: Ғылым, 2020. – 212 б.
2. Тұрсынбаев Б.Ә. Жыраулық дәстүр және интонация. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 180 б.
3. Шарипов С.Ж. Ұлттық поэзия және көркемдік жүйе. – Астана: Елорда, 2021. – 245 б.
4. Оразбекова М.М. Заманауи поэзия және ішкі монолог. – Алматы: Раритет, 2022. – 198 б.
5. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 2001. – 256 б.
6. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Мектеп, 1973. – 215 б.
7. Абылкасимова Г.А. Ұлттық рух концепциясының поэзия аудармаларындағы интеграциялық сипаты (Олжас Сүлейменов поэзиясы негізінде). [Электронды ресурс]. URL:

https://www.researchgate.net/publication/381953367_LTYYK_RUH_KONCEPCIASYNY_POEZIA_A_UDARMALARYNDAGY_INTEGRACIALYK_SIPATY_OLZAS_SLEJMENOV_POEZIASY_NEGI_ZINDEAn_integrative_description_of_the_concept_of_national_spirit_in_poetic_translations_based_on_the_ (қаралған күні 12.02.2025)

8. Баязитов Б.Б. Қазіргі қазақ поэзиясындағы психологизм // Керуен. – 2022. – №3 (76). – Б. 161–172. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-14>
9. Әлиева Ж. Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын: Философия докторы (PhD) ... дис. – Алматы, 2016. – 141 б.
10. Розиева Д.С. Қазіргі қазақ, ұйғыр және ағылшын балалар поэзиясының тілдік-стильдік ерекшеліктері: Философия докторы (PhD) ... дис. – Алматы, 2014. – 152 б.
11. Қоянбекова С.Б., Сатинбекова М.М., Кубдашева К.Б., Нұрмұхаметова Қ.Т. Экспрессивтік стилистика: Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің ұлттық кодтағы лингвомәдени парадигмалары // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы. “Филология ғылымдары” сериясы. – 2024. – №3 (74). – Б. 135–153. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.008>
12. Өтеміс А.С., Ержанова С.Б. Қазіргі қазақ поэзия жанрындағы психологизм көрінісі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2025. – №1 (135). – Б. 247–256. <https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.160>

REFERENCES

1. Shaimerdenova N.Zh. Qazaq poeziasyndagy korkemdik tasilder [Artistic Techniques in Kazakh Poetry]. – Almaty: Gylım, 2020. – 212 b. [in Kazakh]
2. Tursynbaev B.A. Zhyraulyq dastur zhane intonacia [The Tradition of Zhyrau and Intonation]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2019. – 180 b. [in Kazakh]
3. Sharipov S.Zh. Ulttyq poezia zhane korkemdik zhuie [National Poetry and Artistic System]. – Astana: Elorda, 2021. – 245 b. [in Kazakh]
4. Orazbekova M.M. Zamanauı poezia zhane ishki monolog [Modern Poetry and Internal Monologue]. – Almaty: Raritet, 2022. – 198 b. [in Kazakh]
5. Syzdyq R. Soz qudireti [The Power of Words]. – Almaty: Sanat, 2001. – 256 b. [in Kazakh]
6. Ahmetov Z. Olen sozdin teoriasy [Theory of Poetry]. – Almaty: Mektep, 1973. – 215 b. [in Kazakh]
7. Abylkasimova G.A. Ulttyq ruh koncepciasynyn poezia audarmalaryndagy integracialyq sipaty (Olzhas Suleimenov poeziasy negizinde) [The Integrative Aspect of the Concept of National Spirit in Poetry Translations (Based on Olzhas Suleimenov's Poetry)]. [Electronic resource]. URL: https://www.researchgate.net/publication/381953367_LTYYK_RUH_KONCEPCIASYNY_POEZIA_A_UDARMALARYNDAGY_INTEGRACIALYK_SIPATY_OLZAS_SLEJMENOV_POEZIASY_NEGI_ZINDEAn_integrative_description_of_the_concept_of_national_spirit_in_poetic_translations_based_on_the_ (date of access 12.02.2025) [in Kazakh]
8. Baiazitov B.B. Qazirgi qazaq poeziasyndagy psihologizm [Psychologism in Contemporary Kazakh Poetry] // Keruen. – 2022. – №3 (76). – B. 161–172. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-14> [in Kazakh]
9. Alieva Zh. Qazaq poeziasyndagy kone turkilik saryn: Filosofia doktory (PhD) ... dis. [Ancient Turkic motives in Kazakh poetry: dis.]. – Almaty, 2016. – 141 b. [in Kazakh]
10. Rozieva D.S. Qazirgi qazaq, uigyr zhane agylshyn balalar poeziasynyn tildik-stildik erekshelikteri: Filosofia doktory (PhD) ... dis. [Linguistic and stylistic features of modern Kazakh, Uyghur and English children's poetry: dis.]. – Almaty, 2014. – 152 b. [in Kazakh]
11. Qoianbekova S.B., Satinbekova M.M., Kubdasheva K.B., Nurmuhametova Q.T. Ekspressivtik stilistika: Qazaq tilindegi fraziologizmderdin ulttyq kodtagy lingvomadani paradigmalary [Expressive Stylistics: linguocultural paradigms of phrasilogisms in the Kazakh language in the National Code] // Abylai han atyndagy QazHQ zhane ATU Habarshysy. “Filologia gylymdary” seriasy. – 2024. – №3 (74). – B. 135–153. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.008> [in Kazakh]
12. Otemis A.S., Erzhanova S.B. Qazirgi qazaq poezia zhanryndagy psihologizm korinisi [Manifestation of Psychologism in the Genre of Contemporary Kazakh Poetry] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2025. – №1 (135). – B. 247–256. <https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.160> [in Kazakh]